

**Baltic Engagement
Centre for Combating
Information Disorders**

Rekomenduojamas elgesio ir etikos kodeksas bei bendrieji principai faktų tikrinimo tyrimams ir stebėsenai

2024 m. gegužės mėn.

Tartu universiteto (UTARTU) koordinuojamo ES finansuojamo projekto, ID 118471,
užduoties 3.5 rezultatas

Signe Ivask, PhD | ivask@ut.ee

... kartu su visu centru ir jo suinteresuotosiomis šalimis

**Co-funded by
the European Union**

IVADAS

Ataskaita „Rekomenduojamas BECID faktų tikrintojų elgesio ir etikos kodeksas: Bendrieji faktų tikrinimo tyrimų ir stebėsenos principai“ atspindi pirmuosius dvejų metų trukmės BECID projekto, skirto kovai su informaciniais sutrikimais ir medijų raštingumo skatinimui Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje, rezultatus.

Baltijos šalių (Estijos, Latvijos ir Lietuvos) ekspertai, remiami Europos Komisijos ir asocijuoti su Europos skaitmeninės žiniasklaidos observatorija (EDMO), dirba Baltijos šalių kovos su informacijos sutrikimais centre (BECID). Tartu universitetas koordinuoja šią iniciatyvą, kurią sudaro keturi universitetai, keturios faktų tikrinimo įmonės, žiniasklaidos įmonių faktų tikrinimo padaliniai ir ne pelno siekianti organizacija „Baltijos medijų raštingumo centras“.

BECID misija – suvienyti faktų tikrinimo, medijų raštingumo ir akademinį tyrimų ekspertus, kad būtų galima aptikti ir analizuoti dezinformacijos kampanijas ir teikti turinį bei paramą pagrindinei ir vietos žiniasklaidai bei valdžios institucijoms, kad jos galėtų atskleisti žalingą dezinformaciją.

Ši ataskaita skirta trimis pagrindinėms auditorijoms:

- **Faktų tikrintojams:** pateikiami klausimai ir mintys apie tai, kaip reikia tikrinti faktus, svarbūs principai ir profesiniai klausimai – dilemos, kurių reikia nepamiršti.
- **Mokslininkams:** pateikiamos išvalgos apie bendrus principus, taikytinus vertinant faktų tikrinimo pastangas Baltijos šalyse.
- **Plačiajai visuomenei:** padeda su projektu nesusijusiems asmenims suprasti ir suvokti pagrindinius BECID projekto aspektus.

Norėdami gauti daugiau informacijos, susisiekite su mūsų projekto valdymo komanda arba autoriumi.

Įvadas.....	1
Pagrindinė informacija.....	3
Ką išsiaiškinome?	3
Latvija	7
Estija	8
Lietuva	10
Bendrieji faktų tikrinimo vertinimo principai: Elgesio kodeksas	11
Iššūkiai ir dilemos, su kuriomis susiduria faktų tikrintojai: Analizė	13
Išvados	18
Nuorodos	20

Pagrindinė informacija

Dabartinė faktų tikrinimo padėtis Baltijos šalyse apima įvairias institucijas, įskaitant nepriklausomus faktų tikrintojus ir su žiniasklaidos centrais susijusius subjektus (pavyzdžiui, Delfi Lietuva, Delfi Latvija, Delfi Estija, Re:Baltica, 15min.lt ir DebunkEU.org).

Nustatyti, ar Baltijos šalyse yra pakankamai faktų tikrintojų, yra sudėtinga, nes negalime kiekybiškai išmatuoti misinformacijos ir dezinformacijos kiekio ir įvertinti, ar dabartinės pastangos yra pakankamos kovai su jomis. Dėl bendros buvusių okupuotų šalių istorijos jose vyrauja padidintas apsaugos nuo dezinformacijos jausmas, galbūt didesnis nei Vakarų Europos šalyse (Roonemaa, n. d.).

Kai BECID projekto tyrėjai siekė sudaryti žemėlapi, analizuoti ir suprasti Baltijos regiono ypatumus, paaiškėjo vienas dalykas: Baltijos šalyse reikia daugiau tyrimų apie faktų tikrinimą ir faktų tikrintojus.

Ką išsiaiškinome?

Pastaraisiais metais faktų tikrinimas tampa vis svarbesnis, ypač dėl socialinės žiniasklaidos platformose plintančios dezinformacijos, klaidingos ir melagingos informacijos. Terminas „netikros naujienos“ vengiame, nes jis atsirado dėl Donaldo Trumpo pastangų pakenkti žurnalistikai kaip institucijai (Monsees, 2023). Bendrą reiškinį mieliau vadiname informacine netvarka, kuriai priskiriamos įvairios misinformacijos, dezinformacijos, kenkėjiškos informacijos rūšys (Wardle ir Derakhshan, 2017). Mokslininkai (pvz., Humprecht, 2020; Schudson, 2011) teigia, kad faktų tikrintojų veiksmingumas labai priklauso nuo auditorijos pasitikėjimo pelnyto – sudėtingo reikalavimo, kurį bent iš dalies galima pasiekti taikant skaidrią praktiką.

Daugiausia dėmesio skyrėme dabartinių pastangų šioje srityje analizei, kad nustatytume veiksmingas idėjas ir galimas mokslinių tyrimų spragas, šią užduotį sprendami empiriškai ir

moksliškai. 2.2 ir 3.1-3.4 užduočių rezultatai, įskaitant pristatymus ir literatūros apžvalgas, atskleidė keletą svarbių aspektų, pradedant nuo platesnių visuomeninių klausimų.

Auksės Balčytienės (Vytauto Didžiojo universitetas), Andros Siibak (Tartu universitetas), Agnesės Davidsonės (Vidžemės taikomųjų mokslų universitetas) ir Signe Ivask (Tartu universitetas) atlikta nacionalinių (politikos) dokumentų apie žiniasklaidos priemonių naudojimo raštingumą analizė rodo, kad Baltijos šalyse labai trūksta išsamių kovos su dezinformacija ir propaganda strategijų. Nepaisant daugybės mikrolygmens veiksmų, pavyzdžiui, aktyvistų susitikimų su mokiniais, metodinės medžiagos kūrimo ir mokytojų mokymo, šioms pastangoms dažnai trūksta nuoseklių politinių strategijų. Be to, medijų raštingumo ugdymo veikla dažnai finansuojama iš platesnių Europos fondų ar ambasadų, o ne iš koordinuotų nacionalinių iniciatyvų.

Pagrindiniai nagrinėjami klausimai: Kokia yra valstybės medijų raštingumo finansavimo strategija? Kas yra atsakingas už medijų raštingumo ugdymą Baltijos šalyse – ministerijos, aktyvistai ir universitetai? Kas imasi iniciatyvos ir prisiima atsakomybę? Kokie yra ilgalaikiai ir trumpalaikiai veiksmų planai, jei medijų raštingumas laikomas saugumo klausimu?

Medijų raštingumą ir atsparumą taip pat nagrinėja Kristina Juraitė (Vytauto Didžiojo universitetas), Dmytro Iarovi (Vytauto Didžiojo universitetas), Sten Torpan (Tartu universitetas) ir Ragne Kõuts-Klemm (Tartu universitetas). Moksliniuose darbuose jie nurodo svarbiausius atsparumo didinimo dalyvius, tokius kaip politikos formuotojai, akademinė bendruomenė ir pilietinė visuomenė, pabrėždami, kad Baltijos šalyse reikia bendrų pastangų, kad būtų galima atremti iššūkius. Kiekviena regiono šalis turi unikalių pažeidžiamumų ir stiprybių, kuriuos suformavo individuali istorinė, kultūrinė ir politinė patirtis, į kurią būtina atsižvelgti kuriant tikslines kovos su informaciniais sutrikimais strategijas. Aptarti sprendimai ir intervencijos, įskaitant švietimo iniciatyvas ir faktų tikrinimo programas, yra gyvybiškai svarbūs kuriant labiau informuotą ir atsparesnę Baltijos šalių visuomenę. Šiame tyrime pateikiamas dezinformacijos problemos sprendimo regione pagrindas, nes aprašoma, kaip

dezinformacija skleidžiama, kaip jai užkertamas kelias ir kaip su ja kovojama. Jame pabrėžiama sudėtinga šių reiškinių dinamika ir pabrėžiama, kad reikia visapusiškos, konkrečiam kontekstui pritaikytos strategijos.

Andres Kõnno ir Külli-Riin Tigasson (Talino universitetas/Baltijos kino, medijų, menų ir komunikacijos mokykla) pabrėžia, kad medijų raštingumas keičiasi, pereinant prie kritinio ir skaitmeninio, o ne tradicinio požiūrio. Jų analizėje medijų raštingumas nagrinėjamas įvairiais aspektais, pabrėžiant, kad reikia ugdyti įgūdžius konstruoti ir pateikti informaciją taip, kad ji būtų aktuali ir prieinama jaunai auditorijai.

Auksė Balčytienė ir Dmytro Iarovy (Vytauto Didžiojo universitetas) savo literatūros apžvalgoje ir analizėje pažymi, kad sudėtingi ir daugialypiai veiksniai, įskaitant klimato kaitą, grėsmes aplinkai, ekonominius iššūkius, pasaulinę migraciją, riziką sveikatai, postpandemines problemas, Rusijos agresiją ir karą Ukrainoje bei susijusius geopolitinius iššūkius saugumui Europoje, lemia dabartines visuomenės krizes. Be to, vis labiau jaučiamas artėjantis revoliucinis episteminis pokytis, kurį skatina spartėjanti skaitmenizacija ir dirbtinio intelekto inovacijos. Skaitmeninio (medijų ir informacijos) raštingumo, kritinio mąstymo ir susijusių etinių sprendimų priėmimo veiksnių išskėlimas į „metagalios“ statusą yra labai svarbus.

Iki šiol literatūros ir dokumentų apžvalgoje bei analizėse buvo nagrinėjami platesni, metalygmens žiniasklaidos priemonių naudojimo raštingumo ir faktų tikrinimo aspektai. Tačiau tyrėjai Maia Klaassen, Krista Lepik, Marju Himma-Kadakas (visi iš Tartu universiteto) ir Jānis Buholcs (Vidžemės taikomųjų mokslų universitetas) daugiau dėmesio skyrė faktų tikrinimo specifikai. Jų parengtoje literatūros apžvalgoje pabrėžiama, kad faktų tikrinimas tampa ypač aktyvus per rinkimus ir tada, kai vyrauja šmeižto kampanijos ar sąmokslo teorijos, kurios gali destabilizuoti visuomenę ir pakenkti taikai.

Autoriai taip pat atkreipė dėmesį į visuotinį susidomėjimą faktų tikrinimu ir medijų raštingumu, nors pastebimas vakarietiškas šališkumas – daugiausia tyrimų atlikta Jungtinėse Amerikos Valstijose. Tačiau įdomu tai, kad nemažai tyrimų atlikta ir Ispanijoje, Brazilijoje ir Jungtinėje

Karalystėje arba apie jas. Atlikus šią apžvalgą išryškėjo kelios pagrindinės faktų tikrinimo tyrimų temos:

- **Koncepcinis aiškumas:** Reikia vienodai suprasti faktų tikrinimą, todėl reikia aiškesnės sąvokos.
- **Profesinė ir žurnalistinė praktika:** Faktų tikrinimas yra neatsiejama žurnalistikos dalis, o faktų tikrintojai atlieka svarbų vaidmenį didinant pasitikėjimą ir vykdant šviečiamąją veiklą. Tačiau jie susiduria su tokiais iššūkiais kaip išteklių ribotumas ir geresnių priemonių poreikis. Faktų tikrinimas pripažįstamas kaip žurnalistikos žanras, tačiau jis taip pat susijęs su asmenine informacijos higiena.
- **Inovacijos, automatizavimas ir naujos priemonės:** Šioje temoje daugiausia dėmesio skiriama dirbtinio intelekto ir mašininio mokymosi įrankių kūrimui ir naudojimui automatiniam faktų tikrinimui, konkrečioms platformoms skirtoms intervencijoms ir faktų tikrinimo socialinėje žiniasklaidoje veiksmingumui, pabrėžiant inovacinių metodų svarbą siekiant paremti ir išplėsti faktų tikrinimo pastangas.

Galima daryti išvadą, kad nors Baltijos šalių faktų tikrintojai naudoja keletą įrankių, dauguma jų remiasi tradicine žurnalistine praktika, o ne (pusiau) automatizuotomis priemonėmis, kaip pažymima Vanessos Vorteil (Talino universitetas) tyrime. Pirmoji praktinė mūsų tyrimo rekomendacija – vengti sąvokų painiavos ir tiesos nustatymui vartoti terminą „patikrinimas“, atskiriant profesionalią analizę nuo asmeninės informacijos valdymo.

Ataskaitoje apie faktų tikrinimo ir dezinformacijos reguliavimą Baltijos šalyse (3.4) nagrinėjama Baltijos šalių žiniasklaidos dalyvių dezinformacijos įgyvendinimo praktika. Tyrimą atliko Jānis Buholcs ir Anastasija Tetarenko-Supe iš Vidžemės taikomųjų mokslų universiteto, Sten Torpan iš Tartu universiteto, Andres Kõnno ir Vanessa Vorteil iš Talino universiteto bei Auksė Balčytienė ir Rimgailė Kasparaitė iš Vytauto Didžiojo universiteto.

2022 m. buvo priimtas sustiprintas Kovos su dezinformacija praktikos kodeksas, kuriame nustatyti skaitmeninių paslaugų teikėjų savireguliacijos standartai kovai su dezinformacija internete. Jis apima reklamą, platformos vientisumą, naudotojų įgalinimą, tyrėjų įgalinimą ir

bendradarbiavimą su faktų tikrintojais. Sutartį pasirašė tokios pagrindinės platformos kaip: „Google“, „Meta“, „Microsoft“ ir „TikTok“. Įvairiuose tyrimuose ir ataskaitose buvo vertinamas Kodekso įgyvendinimas įvairiose šalyse, nurodant trūkumus ir tobulintinas sritis. Kodekso virtimas Elgesio kodeksu išryškina naują skyrių iki šiol taikytoje reguliavimo praktikoje.

Latvija

Kovos su dezinformacija praktikos kodekso stebėseną Latvijoje grindžiama savanoriškumu, nesukurti specialūs instituciniai priežiūros mechanizmai.

Reguliavimo sistema

- Vartotojų teisių apsaugos centras (angl. *Consumer Rights Protection Center*; toliau – CRPC): Jis koordinuoja Skaitmeninių paslaugų įstatymo įgyvendinimą. 2024 m. buvo priimti Informacinės visuomenės paslaugų įstatymo pakeitimai, kuriais apibrėžtos CRPC užduotys ir procedūros.
- Didelis dėmesys skiriamas Skaitmeninio saugumo įstatymui (angl. *Digital Security Act*; toliau – DSA): Latvija teikia pirmenybę DSA, o ne Kovos su dezinformacija praktikos kodeksui, o CRPC daugiausia dėmesio skiria DSA įgyvendinimui ir mokymui.

Dabartiniai veiksmai

- Įsteigti nacionalinio koordinatoriaus padalinį, kuris vykdytų su DSA susijusias užduotis, įskaitant reagavimą į skundus, pažeidimų tyrimą ir skaitmeninių paslaugų stebėseną.
- Planuojama informavimo ir švietimo veikla, kuria siekiama pagerinti pramonės atstovų supratimą apie DSA reikalavimus.

Iššūkiai

- Riboti pramonės išteklių ir supratimas.
- Nė vienas Latvijos subjektas nėra pasirašęs Kodekso, todėl CRPC neprivalo dalyvauti jį įgyvendinant.

Platformų valdymas

- Patikrinti tyrėjai: Tyrėjai gali naudotis platformos duomenimis kreipdamiesi į Europos Komisiją arba nacionalinį koordinatorių (CRPC).
- Patikimi vėliavnešiai: CRPC šį statusą suteikia subjektams, stebintiems neteisėtą turinį platformose.

Kitos dalyvaujančios institucijos

- Valstybės kanceliarija: veikia kaip viešojo administravimo kontaktinis centras, praneša apie pažeidimus ir koordinuoja informacinės aplinkos saugumą.
- Korupcijos prevencijos ir kovos su korupcija biuras: vykdo politinės reklamos platformose stebėseną.
- Kultūros ministerija: atsakinga už žiniasklaidos politiką, tačiau tiesiogiai nedalyvauja vykdamas Kodekso stebėseną.
- Nacionalinė elektroninės žiniasklaidos taryba: dalyvauja Europos audiovizualinės žiniasklaidos paslaugų reguliuotojų grupės (ERGA) iniciatyvose, kuriomis siekiama kovoti su dezinformacija ir stiprinti demokratiją skaitmeninėje aplinkoje.

Estija

Vyriausybė komunikacija

- Svarbios diskusijos apie dezinformaciją prasidėjo maždaug 2006–2007 m., susijusios su „Bronzinio kareivio krize“ ir vėlesnėmis kibernetinėmis atakomis.
- Taline įkurtas NATO bendradarbiavimo kibernetinės gynybos kompetencijos centras (2008 m.).
- „Estija 2035“ ir 2031 m. nacionaliniame gynybos plėtros plane pabrėžiama, kad reikia stiprinti nacionalinį informacinį atsparumą.

- 2019 m. Valstybės kanceliarija paskelbė informacinių atakų valdymo vadovą, o 2021 m. – atnaujintą Vyriausybės komunikacijos vadovą komunikacijos specialistams, kuriame pabrėžiama melagingos informacijos atpažinimo ir bendradarbiavimo su žurnalistais svarba.

Kitos oficialios institucijos

- Medijų raštingumas: Švietimo ir mokslo ministerija 2021 m. inicijavo medijų raštingumo strategiją, kuri vis dar rengiama. Medijų raštingumas nėra atskiras dalykas mokyklose.
- Rinkimų faktų tikrinimas: Estijos rinkimų komitetas aktyviai griauna mitus apie elektroninį balsavimą.
- Mokslo komunikacija: Estijos mokslinių tyrimų tarybos strategijoje (2020–2035 m.) pabrėžiama faktų tikrinimo ir kritiško informacijos vertinimo svarba visuomenės vystymuisi.

Lietuva

Vyriausybinių komunikacijų

- Kampanija „Stiprink savo imunitetą“ (2018–2020 m.): Daugiausia dėmesio skirta mažųjų ir vidutinių įmonių kibernetiniam raštingumui, informuotumui apie internetines grėsmes ir kovai su dezinformacija per įvairius žiniasklaidos kanalus.

Kitos oficialios institucijos

- Lietuvos kariuomenės Strateginės komunikacijos departamentas: stebi dezinformacijos grėsmes ir skelbia mėnesines ataskaitas.

EBPO dalyvavimas: Lietuva dalyvauja Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (angl. *Organisation for Economic Co-operation and Development*; EBPO) ekspertų grupės dėl valdymo atsako į misinformaciją ir dezinformaciją veikloje.

Bendrieji faktų tikrinimo vertinimo principai: Elgesio kodeksas

Kai faktų tikrinimo institucija ar komanda nori būti pripažinta kaip patikima, ji gali kreiptis dėl sertifikavimo į Tarptautinį faktų tikrinimo tinklą (IFCN) arba Europos faktų tikrinimo standartų tinklą (EFCSN). Šio sertifikato gavimas reiškia, kad faktų tikrinimo institucija ar grupė buvo įvertinta pagal pagrindinius patikimų faktų tikrinimo institucijų principus (žr. 1-ą paveikslą: Principų kodekso [IFCN] ir Standartų kodekso [EFCSN] apžvalga). 1-ame paveiksle matote pagrindinius principus ir tai, kaip jie sutampa arba šiek tiek skiriasi savo požiūriu.

(1 pav. Principų kodekso [IFCN] ir Standartų kodekso [EFCSN] apžvalga).

Aspektas	IFCN principų kodeksas	EFCSN standartų kodeksas
Apimtis	Visuotinis, taikomas faktų tikrintojams visame pasaulyje.	Dėmesys sutelktas į Europos faktų tikrinimo organizacijas.
Nepartiškumas	Pabrėžiamas nešališkumas ir sąžiningumas, vengiama politinių ar ideologinių programų.	Išlaikomas nepriklausomumas, tačiau jis pritaikomas Europos kontekstui, sprendžiant konkrečius regioninius uždavinius.
Šaltinių skaidrumas	Reikalaujama išsamių nuorodų ir nuorodų į pirminius duomenis.	Panašūs metodikos ir šaltinių skaidrumo reikalavimai, papildomai akcentuojant redakcines gaires.
Finansinis skaidrumas	Reikalavimas atskleisti finansavimo šaltinius ir galimus interesus konfliktus.	Išsamios finansinės informacijos atskleidimas, įskaitant visus pajamų šaltinius, viršijančius 1 % arba 5 000 eurų, ir nepriklausomumo užtikrinimo mechanizmai.
Organizacijos skaidrumas	Atskleidžiama organizacinė struktūra ir valdymas.	Išsamūs organizacinio skaidrumo reikalavimai, įskaitant atsakomybę, valdymą ir darbuotojų vaidmenis.
Pataisų politika	Didelis dėmesys skiriamas greitam ir skaidriam taisymui.	Panašus įsipareigojimas pataisoms, oficialus atitikties ir atskaitomybės procesas.

This project has received funding from the European Union DIGITAL-2021-TRUST-01. Grant number: 101084073.

Mokymas ir gebėjimų stiprinimas	Remia nuolatinį mokymą ir skatina bendradarbiavimą visame pasaulyje.	Europos faktų tikrintojams siūlo reguliarius mokymus, mentorystę ir paramą, pabrėžiant bendruomenės kūrimą.
Atitikties mechanizmai	Remiasi savireguliacija ir viešąja atskaitomybe.	Reguliarūs nepriklausomų ekspertų vertinimai ir oficiali skundų nagrinėjimo procedūra.
Dėmesys bendruomenei	Skatinamas visuotinis faktų tikrintojų bendradarbiavimas.	Didelis dėmesys skiriamas bendradarbiavimui ir dalijimuisi žiniomis palankios Europos bendruomenės kūrimui.

Tarptautinis faktų tikrinimo tinklas (IFCN) ir Europos faktų tikrinimo standartų tinklas (EFCSN) savo elgesio kodeksuose taiko skirtingus požiūrius, atspindinčius atitinkamą jų veiklos sritį. IFCN veikia pasauliniu mastu, nustatydamas principus, taikomus viso pasaulio faktų tikrinimo organizacijoms. EFCSN, priešingai, yra pritaikytas Europos organizacijoms, pabrėžiant regioninius standartus ir taisykles. Dėl šio skirtumo EFCSN elgesio kodeksas yra išsamesnis. Pavyzdžiui, vienas iš pagrindinių skirtumų yra susijęs su informacijos apie finansus atskleidimu: EFCSN įpareigoja atskleisti išsamesnę informaciją apie finansus nei IFCN, o tai atitinka griežtesnius Europos standartus.

Be to, EFCSN reikalavimai dėl organizacinio skaidrumo yra išsamesni, įskaitant konkrečius šablonus ir informaciją apie valdymą ir redakcinę kontrolę. Kalbant apie atitikties mechanizmus, EFCSN apima reguliarius išorės vertinimus ir struktūrizuotą atitikties procesą, o IFCN visų pirma remiasi savireguliacija ir vieša atskaitomybe. Be to, EFCSN labai pabrėžia Europos faktų tikrintojams palankios bendruomenės puoselėjimą, pabrėždamas regioninio bendradarbiavimo ir paramos svarbą.

Ar EFCSN požiūris yra geresnis už IFCN požiūrį, neįmanoma pasakyti, nes jie yra panašūs, tačiau tuo pačiu skirtingi ir paklūsta skirtingiems kontekstams. Autonomijos požiūriu IFCN palieka daugiau galimybių spręsti bendruomenei, t. y. galia priklauso bendruomenei; EFCSN labiau reguliuoja iš institucinės faktų tikrinimo pusės.

Iššūkliai ir dilemos, su kuriomis susiduria faktų tikrintojai: Analizė

Remdamiesi mūsų atliktais ankstesniais tyrimais ir apibendrinami dviejų pirmaujančių faktų tikrinimo institucijų lūkesčius, taip pat atsižvelgdami į tai, kas apskritai teigiama tyrimuose, parengėme skyrių su nedidelėmis rekomendacijomis ir paaiškinimais faktų tikrintojams.

- ***Kuo skaidriau faktų tikrintojai atrenka šaltinius ir paaiškina, kaip patikrino informaciją, tuo patikimesni jie yra. Būtina išlaikyti aukštą pasitikėjimo faktų tikrinimo kaip institucijos lygį.***

Humprecht (2020) nagrinėja šaltinių skaidrumo mastą, kurį įvairiose šalyse užtikrina aštuonios faktų tikrintojos, ir atskleidžia, kad tarp tirtų leidinių yra didelių skirtumų. Šiuos skirtumus galima paaiškinti žurnalistų profesionalumo ir organizacinių struktūrų skirtumais. Šaltinių skaidrumui įtakos turi tokie veiksniai kaip informacinė aplinka ir faktų tikrinimo organizacijos tipas. Apibendrinant galima daryti išvadą, kad šaltinių skaidrumą lemia žurnalistų profesionalumo lygis.

JAV faktų tikrintojai dažnai užtikrina šaltinių skaidrumą, o tai atitinka jų novatorišką vaidmenį šioje srityje. Tai galima paaiškinti didele šalies polarizacija ir konkurencija dėl faktų tikslumo, kuri motyvuoja organizacijas veikti profesionaliai ir skaidriai, siekiant sudominti ir įtikinti savo auditoriją. Priešingai, Europos faktų tikrintojai, atrodo, yra mažiau linkę užtikrinti šaltinių skaidrumą, nepaisant galimos išskirtinio profesionalumo ir patikimumo naudos besiplečiančioje faktų tikrinimo srityje. Be to, tyrimas rodo, kad organizacijos, priklausančios Faktų tikrintojų tinklui, yra linkusios veikti skaidriau. Narystė tokiuose tinkluose palaiko aukštesnius standartus ir suteikia vertingų informacijos tikrinimo išteklių, ypač visuomenei.

- ***Dirbant naujienų redakcijoje faktų tikrintojų praktika ir sprendimai automatiškai netampa skaidrūs auditorijai. Tiesą sakant, faktų tikrintojai turi būti ypač uolūs ir užtikrinti, kad jie nemano, jog kas nors per daug akivaizdžiai reikalautų paaiškinimo. To nepadarę, jie gali sukelti didelę painiavą.***

Žurnalistams labai svarbu tikrinti faktus, nors tikrinimo įgūdžiai ir tvarka gali labai skirtis. Daugelyje naujienų redakcijų nėra nustatytų procedūrų, kaip patikrinti informaciją iš socialinės žiniasklaidos (Picha Edwardsson ir Al-Saqaf, 2022).

Azijos faktų tikrintojų tyrimai atskleidžia panašias tendencijas (Seet ir Tandoc Jr, 2024). Pavyzdžiui, su naujienų svetainėmis nesusiję faktų tikrintojai demonstruoja didesnę informacijos atskleidimo skaidrumą, išsamiai aprašydami redakcinius procesus, taisymo politiką, finansavimo šaltinius ir komandos biografijas. Priešingai, naujienų skyrių faktų tikrintojai mažiau remiasi šiuo atskleidimu, manydami, kad jų priklausomybė žurnalistinei organizacijai savaime rodo jų žurnalistinį sąžiningumą. Atskleidimo skaidrumas apima skaitytojų informavimą apie naujienų rengimo procesą, jame dalyvaujančius žurnalistus ir finansavimo šaltinius. Tai leidžia skaitytojams suprasti naujienų istorijos perspektyvą ir kruopščiai patikrinti pateikiamus faktus.

Kita svarbi išvada susijusi su dalyvaujamoju skaidrumu, kuris apima auditorijos įtraukimą į naujienų kūrimo procesą. Beveik visi faktų tikrintojai suteikia skaitytojams galimybę susisiekti su jais, o dauguma kviečia skaitytojus dalyvauti faktų tikrinimo procese pateikiant teiginius patikrinimui. Toks skatinimas dalyvauti suteikia skaitytojams tam tikrą faktų tikrinimo proceso kontrolę, taip nukrypstant nuo tradicinių naujienų organizacijų, kurios paprastai nesiryžta įtraukti skaitytojų į naujienų rengimą (Karlsson, 2011).

Faktus tikrina ne tik žurnalistai. Prie šių pastangų daug prisideda ir pavieniai asmenys bei ne žurnalistinės organizacijos. Faktų tikrinimas žurnalistikoje apima įvairias suinteresuotąsias šalis, pavyzdžiui, redaktorius, tyrėjus, socialinės žiniasklaidos valdytojus ir advokatus, kuriems padeda technologinės priemonės ir mokomieji seminarai (Juneja ir Mitra, 2022).

- ***Idealiu atveju faktų tikrintojai dirba kaip nepartiniai subjektai, tačiau kai kuriais atvejais jie gali pereiti prie aktyvistinės pozicijos. Ar tai gerai? Kokią žalą tai gali padaryti? Kita dilema: ar padėtų, jei faktų tikrintojai atvirai pripažintų savo politinį šališkumą?***

Atliktas tyrimas (Rodríguez-Pérez ir kt., 2023) parodė, kad asmenys, turintys mažiau faktų tikrinimo patirties, yra linkę imtis aktyvisto vaidmens, o tai prieštarauja Tarptautinio faktų tikrinimo tinklo (IFCN) nešališkumo principui. Tačiau dauguma respondentų nesutiko su mintimi, kad faktų tikrinimo tikslas susijęs su socialinių tikslų propagavimu ar pozicijos užėmimu tam tikrais klausimais. Jie pabrėžė, kad svarbu išlaikyti aiškias ribas tarp faktų tikrinimo ir aktyvizmo, laikantis normatyvinių žurnalistinio nepriklausomumo ir neutralumo idealų.

Jaunesni nei 35 metų žurnalistai pirmenybę teikia žurnalistikos idealų puoselėjimui ir skaidrumo praktikai tikrinant faktus. Svarbus iššūkis, apie kurį pranešė respondentai, yra tai, kad tikrinant faktus remiamasi vyriausybiniais šaltiniais, o tai kelia susirūpinimą dėl proceso nepriklausomumo ir patikimumo. Ryšys tarp įsipareigojimo laikytis skaidrumo praktikos ir pilietinės atsakomybės tikrinant faktus yra labai stiprus, o tai rodo atskaitomybės ir informacinio skaidrumo svarbą žurnalistikos redakcijose. Jaunieji žurnalistai duomenų žurnalistiką ir faktų tikrinimo priemones vertina kaip galimus dezinformacijos sprendimo būdus. Tačiau kai kurie faktų tikrintojai turi skirtingą nuomonę dėl pernelyg didelio pasitikėjimo trečiųjų šalių paslaugomis be kontrolės (Brandtzaeg ir kt., 2018).

Nuomonės dėl melagingų teiginių žymėjimo „melu“ ir suvokimo, kuri politinė partija sukuria daugiau melagingų teiginių, skiriasi, o nuosaikiai sutariama dėl respublikonų (Rodríguez-Pérez ir kt., 2023). Nors nuolatiniai faktų tikrintojai buvo linkę nepritari žodžio „melas“ vartojimui, dauguma atsitiktinių faktų tikrintojų ir žurnalistų pritarė jo įtraukimui, taip pabrėždami platesnę diskusiją žurnalistikoje (jei tai yra melas, tai yra melas ir tai turėtų būti aiškiai įvardyta). Nepaisant to, dauguma faktų tikrinimo organizacijų, vertindamos melagingus teiginius, susilaiko nuo žodžio „melas“ vartojimo.

Nors žurnalistai pasisako už skaidrumą ir neutralumą, didžioji dauguma respondentų nesutiko, kad faktų tikrintojams priimtina atvirai reikšti savo politinį šališkumą. Tai kvestionuoja perspektyvas, propaguojančias „priešišką žurnalistiką“, kurioje tokie

atskleidimai skatinami siekiant „sąžiningesnės žurnalistikos“ (Greenslade, 2013). Tai rodo ypatingą neatitikimą šioje srityje.

- ***Žinodami savo šališkumą ir akląsias vietas, galėsite skaidriau tikrinti faktus.***

Labai svarbu atpažinti savo, kaip faktų tikrintojo, akląsias zonas. Kognityvinio disonanso teorija, apibūdinanti psichologinį diskomfortą, atsirandantį, kai žmogus susiduria su informacija, neatitinkančia jo ankstesnių įsitikinimų (Festinger, 2022), padeda suprasti, kodėl atsiranda patvirtinimo šališkumas. Siekdami išvengti disonanso, žmonės ieško turinio, kuris dar kartą patvirtintų jų požiūrį, ir mažiau linkę pasitikėti informacija, kuri prieštarauja jų supratimui (Winter ir kt., 2016). Šis polinkis, vadinamas „patvirtinimo šališkumu“, veikia visus, įskaitant faktų tikrintojus.

Faktų tikrintojai susiduria su dideliais iššūkiais, įskaitant informacijos perkrovą, todėl reikia veiksmingai filtruoti ir nustatyti prioritetus. Jie taip pat susiduria su masteliavimo problemomis ir netinkamomis priemonėmis, kurios apsunkina jų užduotį (Micallef ir kt., 2022). Nepaisant visų pastangų, faktų tikrintojams kartais nepavyksta atlikti savo žurnalistinių pareigų dėl ribotos aprėpties ir priklausomybės nuo kitų auditorijos įtraukimo (Singer, 2023).

- ***Norint būti atspariam darbe ir lauke, būtina racionaliai vertinti išpuolius.***

Svarbu pripažinti, kad faktų patikrinimų auditorija paprastai skirstoma į keturias kategorijas: aktyviai informuotus, pasyviai informuotus, aktyviai dezinformuotus ir pasyviai dezinformuotus (Hochschild ir Einstein, 2015). Tai reiškia, kad auditorija yra susiskaldžiusi, joje yra tik dalis aktyvių dalyvių ir dalis „pasislėpusių“. Taigi tie, kurie veikia prieš žurnalistą arba jį skatina, yra „aktyvūs“ auditorijos nariai.

Tyrimai (Flynn ir kt., 2017) rodo, kad „teisingos informacijos“ pateikimas ar primetimas žmogui gali sukelti pasipriešinimą. Toks pasipriešinimas kyla todėl, kad kalbama ne tik apie informacijos tikslumą – ji dažnai prieštarauja asmenų įsitikinimams ir politinėms nuostatoms. Paprasčiau tariant, tokia informacija gali prieštarauti giliai įsišaknijusiems įsitikinimams, o tai

sukelia gynybinę reakciją, kai puolamas „teisingos“ informacijos šaltinis, o žurnalistai vadinami melagiais arba kaltinami politinėmis manipuliacijomis.

- ***Ne visi etikos kodeksus aiškiname vienodai. Be to, dėl besikeičiančio faktų tikrinimo kaip profesijos pobūdžio dar sunkiau nuodugniai suprasti profesines normas ir lūkesčius. Būtent todėl pasikliauti nusistovėjusiais žurnalistikos principais ir normomis dažnai yra lengviau.***

Besiplečiantis platformų ir faktų tikrintojų vaidmuo teikia vilčių pagerinti naujienų kokybę ir teises į informaciją. Cavaliere (2020) tyrime pabrėžiamas fragmentuotas faktų tikrinimo srities pobūdis, atskleidžiantis didelę paslaugų ir pasirašiusiųjų šalių naudojamų matavimų ar rodiklių įvairovę. Šią įvairią praktiką ir ribotą organizacinę informaciją reikia tobulinti kuruojant. Pavyzdžiui, kai kurie faktų tikrintojai teigia, kad jie naudojami žurnalistiniais faktų tikrinimo principais, o kiti, kurdami savo metodus, remiasi žurnalistika kaip profesija. Netgi šaltinių (ekspertų, pirminių, oficialių ir kt.) naudojimas rodo labai įvairų vaizdą.

Be to, faktų tikrinimo praktika neatitinka žurnalistinio tikslumo principų, todėl gali būti, kad nuo nusistovėjusių normų bus pereita prie daugialypių standartų. Nors žurnalistika turi skaidrią, standartizuotą praktiką, dėl kintančio faktų tikrinimo pobūdžio reikia naujų standartų, suderintų su auditorijos interesais. Tradicinių žurnalistikos standartų tęstinumas skaitmeninių platformų pramonėje gali būti vertinamas kaip funkcinis lygiavertiškumas, kai panašios paslaugos reguliuojamos panašiai – įprastas ES reguliavimo institucijų požiūris, kai esamos sistemos pritaikomos naujoms technologijoms. Tačiau žurnalistika ir skaitmeninės informacijos paslaugos yra skirtingos pramonės šakos, turinčios skirtingus verslo modelius ir socialines funkcijas: žurnalistika kuria naujienų turinį, o platformos jį platina. Platformos suteikia precedento neturinčią prieigą prie informacijos, todėl atsiranda galimybė nustatyti reguliavimo standartus, kuriuose pirmenybė teikiama visuomenės teisei gauti tikslią informaciją.

IŠVADOS

Remdamiesi mūsų komandos atliktais tyrimais, IFCN ir EFCSN elgesio kodekso gairėmis ir apskritai šioje srityje atliktais tyrimais, pateikiame keletą rekomendacijų Baltijos šalių faktų tikrintojams:

- Nepartiškumas ir sąžiningumas: Faktų tikrintojai į visus teiginius turėtų žiūrėti be išankstinio nusistatymo ir užtikrinti, kad jų vertinimai būtų kuo sąžiningesni ir nešališkesni. Jie turi vengti propaguoti politines partijas ar kandidatus.
- Šaltinių skaidrumas: Visi faktų tikrinimui naudojami šaltiniai turėtų būti skaidriai atskleisti, kad juos galėtų patikrinti kiti. Siekiant užtikrinti tikslumą, jei įmanoma, reikėtų naudoti kelis šaltinius.
- Finansavimo ir organizacinės struktūros skaidrumas: Faktų tikrinimo organizacijos turėtų atskleisti savo finansavimo šaltinius ir pateikti išsamią informaciją apie savo nuosavybės ir valdymo struktūras, kad būtų išvengta interesų konfliktų.
- Skaidri metodika: Faktų tikrinimo metodai turėtų būti aiškiai paaiškinti ir viešai prieinami. Tai apima teiginių, kuriuos reikia patikrinti, atrankos kriterijus ir informacijos tikrinimo procesus.
- Taisymo politika: Turėtų būti nustatyta skaidri ir viešai prieinama klaidų taisymo politika. Ištaisymai turėtų būti atliekami nedelsiant ir skaidriai pažymėti.
- Redakcinė nepriklausomybė: Faktų tikrintojai turi išlikti nepriklausomi nuo politinės, ekonominės ir kitos įtakos. Taip užtikrinama, kad išorinis spaudimas nedarytų įtakos jų darbui.
- Atskaitomybė ir atvirumas: Faktų tikrintojai turėtų būti atviri grįžtamajam ryšiui ir norėti įtraukti savo auditoriją. Taip pat turi būti sudarytos sąlygos visuomenei susisiekti su jais ir pateikti klausimų ar pastabų.
- Reguliarūs atnaujinimai ir apžvalgos: Faktų tikrinimo organizacijos turėtų reguliariai atnaujinti savo išvadas ir peržiūrėti savo praktiką, kad užtikrintų nuolatinį tikslumą ir patikimumą.

- Interesų konfliktų vengimas: Faktų tikrintojai privalo atskleisti ir vengti bet kokių galimų interesų konfliktų, kurie galėtų pakenkti jų sąžiningumui ir nešališkumui.

NUORODOS

Brandtzaeg, P. B., Følstad, A., ir Chaparro Domínguez, M. Á. (2018). How Journalists and Social Media Users Perceive Online Fact-Checking and Verification Services. *Journalism Practice*, 12(9), 1109–1129. <https://doi.org/10.1080/17512786.2017.1363657>

Cavaliere, P. (2020). From journalistic ethics to fact-checking practices: Defining the standards of content governance in the fight against disinformation. *Journal of Media Law*, 12(2), 133–165. <https://doi.org/10.1080/17577632.2020.1869486>

Festinger, L. (2022). A Theory of Cognitive Dissonance. In *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503620766>

Flynn, D. j., Nyhan, B. ir Reifler, J. (2017). The Nature and Origins of Misperceptions: Understanding False and Unsupported Beliefs About Politics. *Political Psychology*, 38(S1), 127–150. <https://doi.org/10.1111/pops.12394>

Greenslade, R. (2013, October 29). Greenwald vs Keller—Adversarial journalism vs mainstream journalism. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/media/greenslade/2013/oct/29/new-york-times-newspapers>

Hochschild, J. L. ir Einstein, K. L. (2015). Do Facts Matter? Information and Misinformation in American Politics. *Political Science Quarterly*, 130(4), 585–624. <https://doi.org/10.1002/polq.12398>

Humprecht, E. (2020). How Do They Debunk “Fake News”? A Cross-National Comparison of Transparency in Fact Checks. *Digital Journalism*, 8(3), 310–327. <https://doi.org/10.1080/21670811.2019.1691031>

Juneja, P. ir Mitra, T. (2022). Human and Technological Infrastructures of Fact-checking. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6(CSCW2), 418:1-418:36. <https://doi.org/10.1145/3555143>

Karlsson, M. (2011). Flourishing but Restrained: The evolution of participatory journalism in Swedish online news, 2005–2009. *Journalism Practice*, 5(1), 68–84. <https://doi.org/10.1080/17512786.2010.486605>

Micallef, N., Armacost, V., Memon, N. ir Patil, S. (2022). True or False: Studying the Work Practices of Professional Fact-Checkers. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6(CSCW1), 127:1-127:44. <https://doi.org/10.1145/3512974>

Monsees, L. (2023). Information disorder, fake news and the future of democracy. *Globalizations*, 20(1), 153–168. <https://doi.org/10.1080/14747731.2021.1927470>

Picha Edwardsson, M. ir Al-Saqaf, W. (2022). Drivers and Barriers for Using Blockchain Technology to Create a Global Fact-Checking Database. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 12(4). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-49801>

Rodríguez-Pérez, C., Seibt, T., Magallón-Rosa, R., Paniagua-Rojano, F. J. ir Chacón-Peinado, S. (2023). Purposes, Principles, and Difficulties of Fact-checking in Ibero-America: Journalists' Perceptions. *Journalism Practice*, 17(10), 2159–2177. <https://doi.org/10.1080/17512786.2022.2124434>

Roonemaa, H. (n.d.). UTTV: 70. Aastat ajakirjandusõpet, presentation on international investigative journalism in Estonia. Retrieved 27 May 2024, from <https://uttv.ee/naita?id=35481>

Schudson, M. (2011). *The Sociology of News* (Second edition). W. W. Norton & Company.

Seet, S. ir Tandoc Jr, E. C. (2024). Show Me the Facts: Newsroom-Affiliated and Independent Fact-Checkers' Transparency Acts. *Digital Journalism*, 0(0), 1–19. <https://doi.org/10.1080/21670811.2024.2336028>

Singer, J. B. (2023). Closing the Barn Door? Fact-Checkers as Retroactive Gatekeepers of the COVID-19 “Infodemic”. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 100(2), 332–353. <https://doi.org/10.1177/10776990231168599>

Winter, S., Metzger, M. J. ir Flanagin, A. J. (2016). Selective Use of News Cues: A Multiple-Motive Perspective on Information Selection in Social Media Environments. *Journal of Communication*, 66(4), 669–693. <https://doi.org/10.1111/jcom.12241>

Wardle, C. ir Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking* (Vol. 27, pp. 1-107). Strasbourg: Council of Europe.